

УДК 340.12

Шевчук Роман Миколайович –
кандидат юридичних наук,
професор кафедри філософії права
та юридичної логіки Національної
академії внутрішніх справ

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ: ВІД ЯВИЩА ДО СУТНОСТІ

У контексті сучасного філософського дискурсу здійснено філософську рефлексію сутності, структури, закономірностей виникнення та розвитку методології наукового пізнання. Досліджено взаємозв'язок філософської методології та методології наукового пізнання. На основі результатів філософського пошуку здійснено спробу розроблення авторської дефініції поняття «методологія наукового пізнання» з метою вдосконалення методологічної свідомості вчених-правознавців.

Ключові слова: методологія наукового пізнання; філософська методологія; методологічна рефлексія; структура методології наукового пізнання; види методології наукового пізнання.

Історія філософії є історією пізнання людиною самої себе та світу. Від Фалеса й Геракліта до Макса Вебера та Карла Поппера, від мислителів епохи Відродження до сучасних філософів тривають пошуки істини, відбувається боротьба з невіглаством.

Боротьба з незнанням вимагає від людства рішучості та самовідданого пошуку нових горизонтів пізнання світу. Інтелектуально спраглий людині потрібна ефективна зброя, високоточні та адекватні інструменти отримання та систематизації нових знань. Розробленням саме цих інструментів займається філософська методологія, а після неї і методологія науки.

Існування методології як вчення про прийоми, засоби, принципи наукового пізнання, стає можливим завдяки існуванню об'єктивних властивостей гносеологічної взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання, зокрема наявності загальних рис процесів

пізнання різних об'єктів. Ці загальні риси наукового пізнання певного об'єкта можуть слугувати інструментами пошуку та систематизації нових знань у процесі дослідження іншого об'єкта. Методологія існує завдяки можливості використання способів пізнання, які були результативними під час дослідження одного об'єкта, для ефективного пізнання суттєвих властивостей і зв'язків іншого об'єкта. З огляду на це, методологічна рефлексія умов і результатів використання певного методу в конкретному дослідженні надає можливість перед використанням його в іншому дослідженні проаналізувати помилки й неточності його застосування, а також поліпшити згаданий метод. Як відомо, удосконалення як духовний феномен не має меж. Ураховуючи діалектичне розуміння спіралеподібності розвитку, принаймні духовної та соціально-історичної частини буття, можна припустити, що незважаючи на методологічні «прориви та розвідки» видатних філософів і науковців, зокрема Р. Декарта, Ф. Бекона, Д. Юма, І. Канта, Г. Гегеля, О. Конта, Е. Маха, Л. Вітгенштейна, Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда, К. Поппера, Г. Кельзена, В. Нерсесянца, Д. Керімова, С. Кримського, М. Костицького, І. Добронравової, О. Гвоздіка та інших видатних мислителів, на сучасному «витку спіралі розвитку» методологічного дискурсу є потреба в черговій філософській рефлексії феномену методології наукового пізнання та його сутності. Це також підтверджує відновлення полеміки в літературі щодо методологічних проблем як фундаментальних природничо-наукових галузей, так і правознавства [1–7].

Кінцевою метою пізнання людиною світу й самої себе є певна система істинних знань, яка відображає у свідомості людини її буття у світі.

Вибудовування вищезгаданої системи знань забезпечуються два основні види пізнавальної діяльності: відшукування нових знань (безпосередньо пізнанням); формування їх у струнку й зрозумілу теоретичну конструкцію (систематизація знань).

Потрібно зауважити, що на початку історії людства пізнання було «вплетене» в практичну діяльність архаїчної людини. Буденному пізнанню притаманний безпосередній зв'язком із практикою. Цей вид пізнання є стихійним, оскільки

він не передбачає постановки будь-яких пізнавальних завдань, які безпосередньо не стосуються завдань практики.

Історично першим видом пізнання є **стихійно-емпіричне**, оскільки воно стосується окремих тверджень про різні властивості та відношення між предметами в повсякденному досвіді. Воно вивчає певні закономірні взаємозв'язки й риси навколишнього світу, які яскраво відображені в народній мудрості (прислів'ях, народних прикметах та інших виявах культури). **Донаукове стихійно-емпіричне** пізнання є невіддільним від практичної діяльності. Воно монолітно поєднане з нею, підпорядковується її меті й завданням. Метою наукового стихійно-емпіричного пізнання є власне виробництво предметів, яке зрештою неможливе без наявності певних знань про предмети та знаряддя праці, способи їх застосування тощо. Пізнання у своїй **донауковій** формі належить практиці та внутрішньо інтелектуалізує її. Цим воно якісно змінює практичну діяльність як специфічну людську форму буття у світі.

Наступним видом пізнання, що сформувалось історично, є **наукове пізнання**. Воно виникає лише на певному етапі історичного розвитку людства. Його виникнення пов'язано із суспільним поділом праці, відділенням розумової праці від фізичної та перетворенням розумової праці, духовної діяльності у відносно самостійну сферу [8, с. 154–156].

Наукове пізнання – це цілеспрямований процес, що забезпечує вирішення чітко визначених пізнавальних завдань, поєднаних метою пізнавального процесу. Мета процесу пізнання, з одного боку, зумовлена, практичними потребами людини, а з іншого – теоретичними потребами розвитку системи знань людства.

Водночас невід'ємною рисою науки як найбільш строгої форми пізнання є постійна **методологічна рефлексія**. Це означає, що вивчення об'єктів, виявлення їхньої специфіки, властивостей і зв'язків завжди певною мірою супроводжується усвідомленням та критичним переосмисленням методів і засобів, за допомогою яких досліджують ці об'єкти.

Термін «рефлексія» в перекладі з латини означає «повернення назад», тобто переосмислення уже зробленого або пізнаного. У контексті вибору методів пізнання **методологічна**

рефлексія – це осмислення та узагальнення процесу й результатів попередніх спроб пізнання для відбору, систематизації та удосконалення найефективніших способів пізнавальної діяльності.

Методологічна рефлексія, виникнувши на інтелектуальному ґрунті наукового пізнання, почала відігравати визначну роль також у сфері практики, що сприяло цілеспрямованому відбору найбільш ефективних принципів і способів практичної діяльності. Власне наукове пізнання історично є інтелектуальним середовищем виникнення методологічної діяльності та формування методології як окремої галузі філософії та наукознавства.

Отже, виникнення й існування філософії та науки як форм раціонально-теоретичної свідомості є неможливим без наявності «методологічної складової», методологічних уявлень і концепцій, оскільки вони забезпечують виокремлення, формулювання та нормування методів раціонального мислення в зазначених видах духовної діяльності. Дослідницька мета цієї філософсько-методологічної розвідки полягає в переосмисленні сутності та змісту методології наукового пізнання на основі сучасного філософського дискурсу.

Відомо, що формування ідеї вчення про метод як «правильного шляху» пізнання та смисложиттєвої орієнтації пов'язано з появою філософії, яка постає раціонально-теоретичною формою світогляду, а отже піддає рефлексивному аналізу і контрольно вихідні передумови ставлення людини до світу.

Становлення методології як філософського вчення розпочалося з рефлексії методів наукового пізнання. Дослідження методів наукового пізнання, їхнього змісту, сутності та значення дало змогу асоціювати науковий метод із внутрішньою закономірністю руху людського мислення від суб'єкта до об'єкта пізнання. Метод формується та розвивається в процесі активного впливу суб'єкта на об'єкт, твориться суб'єктом, але рівною мірою визначається властивостями об'єкта пізнання. Наукова думка завдяки методам розвивається в межах природи досліджуваного об'єкта і відповідає закономірностям його розвитку.

Отже, **метод наукового пізнання** – це система принципів, правил, норм, прийомів отримання та систематизації нових знань про об'єктивну й суб'єктивну реальність. У **діяльнісному, процедурному розумінні** метод є послідовністю дій, що спрямовані на досягнення пізнавальної мети, тобто отримання та систематизацію нових знань. У **праксеологічному контексті** метод «дисциплінує» пошук істини, дає змогу рухатися до пізнавальної мети найкоротшим і найефективнішим шляхом.

Спираючись на вищевикладене, можна стверджувати, що методологія виникла й розвивалась як аспект філософського осмислення світу, спрямований на критичне осмислення філософських і наукових методів пізнання.

Ще на початкових етапах розвитку філософсько-методологічної діяльності мислителі не лише розробляли певні методи на основі узагальнення розвитку пізнання й творчості загалом, а й теоретично їх обґрунтовували, виявляли їхнє місце в системі засобів пізнання, визначали зв'язок методів різних наук. Тому можна констатувати, що філософський метод, розвиваючись у систему, вбирає в себе основний зміст філософського знання, а вченням про метод, зокрема філософський, постає **філософська методологія**.

Оскільки сфера філософії охоплює різноманітні філософські системи й течії, то філософська методологія є множиною методологічних учень, які зазвичай надбудовуються над провідним системотворчим методом. Найбільш яскравими прикладами такої закономірності є: діалектична, метафізична, синергетична, феноменологічна та деякі інші методології.

Водночас для сучасного етапу розвитку методологічного знання характерним є процес розроблення методологічних концепцій, пов'язаних з окремими видами діяльності. Серед них: методологія освіти; методологія інженерної справи; методологія проектування; методологія управління (менеджменту); методологія творчості та ін.

На сучасному етапі особливий вплив на розвиток методології чинять процеси диференціації й інтеграції наукового знання, докорінні зміни класичних і поява нових галузей знань,

перетворення науки на творчу, продуктивну силу людства. Перед суспільством постають глобальні проблеми екології, глобалізації, урбанізації, масовізації культури тощо, для вирішення яких необхідні масштабні програми і взаємодія багатьох галузей науки та практики. Постає необхідність не лише пов'язати в єдине ціле зусилля спеціалістів різних напрямів, а й об'єднати різні уявлення та рішення в умовах неповноти й невизначеності інформації про комплексний об'єкт. Ці завдання зумовили розроблення таких методів і засобів, які могли б забезпечити ефективну взаємодію і синтез методів різних наук (теоретична кібернетика, системний підхід, синергетика, концепція ноосфери В. І. Вернадського та ін.).

Якщо раніше поняття «методологія» охоплювало переважно сукупність уявлень про філософські засади науково-пізнавальної діяльності, то тепер йому відповідає внутрішньо диференційована й спеціалізована сфера знання.

Потрібно визнати, що методологічну роль виконує не лише філософська методологія та методологія науки. Конкретні науки, перебуваючи з філософією у відношенні методологічного забезпечування, також можуть бути методологічними відносно більш вузьких спеціалізованих розділів певної галузі знання. Так, загальна біологія озброює загальними методами дослідження ботаніку, зоологію, генетику тощо. Подібні відношення існують і в усіх інших галузях знань (наприклад основи математики і всі розділи цієї науки, загальна економічна теорія та галузеві економіки, філософія права та галузеві правові науки та ін.).

Ураховуючи вищевикладене, можна визначити сутність методології наукового пізнання як певного виду духовно-теоретичного освоєння світу.

У філософському енциклопедичному словнику **методологію** (від «метод» і грец. *logos* – слово, поняття, вчення) визначено як систему принципів і способів організації та побудови теоретичної й практичної діяльності, а також як вчення про цю систему [9, с. 359].

З огляду на це, поняття «методологія» має два основні значення:

1) система певних принципів і способів, які застосовуються для організації та побудови певної діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо);

2) вчення про цю систему, теорія методу. Зокрема, методологія науки досліджує структуру та розвиток наукового знання, засоби й методи наукового дослідження, способи обґрунтування його результатів, механізми і форми реалізації знання на практиці.

Таким чином, структурно методологія наукового пізнання містить два змістовно відмінні елементи:

онтологічний, що становить систему засобів відшукування та систематизації нових знань;

гносеологічний, тобто вчення про цю систему.

Академік М. В. Костицький визначає методологію як цілісне вчення, світоглядну теорію, що відображає дійсність чи значний її фрагмент. Таке вчення чи теорія мусить мати вироблений понятійно-категоріальний апарат, який, будучи застосованим за правилами формальної чи діалектичної логіки, сприяє приросту знання про конкретний об'єкт пізнання [10, с. 17].

Окрім наведених фундаментальних дефініцій методології, існує багато інших, різних за змістом визначень. Методологію визначають як:

сукупність філософських методів пізнання;

систему методів пізнання, зокрема спеціально-наукових;

загальну теорію методів пізнання;

багаторівневу «споруду», на верхніх «поверхах» якої розміщується філософська методологія, далі – загальнонаукова методологія, а на нижніших – методологія галузевих видів науки [11, с. 17–18].

До того ж, донині залишається актуальним дослідження **структури методології наукового пізнання**. До вивчення цієї проблеми можна виокремити два основні підходи:

1) *ієрархічний* – визначає чітку ієрархічну (багаторівневу) структуру методології наукового пізнання;

2) *плюралістичний* – визначає горизонтальну однорівневу структуру методології наукового пізнання, у якій принципи й методи пізнання рівнозначні та однопорядкові.

У багаторівневій ієрархічній концепції методологічного знання методологію розглядають як багаторівневе утворення, де на верхньому рівні перебуває **філософська методологія**, наступний рівень посідає **загальнонаукова методологія**, а нижні – **міжгалузеві** (методології декількох галузей науки, наприклад економічно-правова і психологічно-педагогічна методології), а також **галузеві наукові методології** (методологія конкретної галузі науки, наприклад методології економічних, правових, психологічних, педагогічних наук). Наведену класифікацію можна деталізувати в контексті диференціювання її рівнів відповідно до змісту й ступеня узагальнення її елементів (принципів, законів, категорій тощо) та їхньої гносеологічної ролі. У цьому контексті ієрархічна методологічна система матиме такий вигляд:

1) філософські принципи, до яких належать принципи взаємозв'язку, розвитку, цілісності, системності, детермінізму, принципової пізнаваності світу тощо;

2) закони й категорії діалектики та логіки, які виконують гносеологічну та методологічну функції;

3) загальнонаукові принципи, до яких належать принципи об'єктивності, обґрунтованості наукових висновків, обов'язковості доведення розуму, міровизначеності тощо;

4) загальнонаукові методи, серед яких аналітичний, історичний, порівняльний, структурний та ін.;

5) міждисциплінарні та дисциплінарні методи, зокрема тестування, анкетування, спектральний аналіз, юридично-догматичний, трасологічний методи тощо;

6) закони, категорії, поняття окремих наук, які виконують методологічну функцію і є інструментом дослідження. Серед них: закони І. Ньютона, теорія ймовірності А. Ейнштейна, категорії «право», «злочин», «стратифікація», «відчуття», «сприйняття», «мислення» та ін.

Одним із авторитетних прихильників **плюралістичного підходу** до структури методології пізнання в Україні є академік

М. В. Костицький, який, не заперечуючи потреби методології як окремої галузі філософії та наукознавства, уважає, що необхідно відмовитися від ієрархії методологій (філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова). Науковець зауважує, що методології потрібно «розташовувати» по горизонталі, а використовувати і конструювати їх учений має на власний розсуд. Це може бути натурфілософська, позитивістська, діалектична, психоаналітична, синергетична чи інша методології [10, с. 12]. Така позиція в контексті поліфонічності сучасної філософської думки відповідає реаліям дослідницької практики.

«Учений не повинен обмежуватися якоюсь однією методологією. Він спроможний використовувати методи з різних методологій, тобто методика конкретного наукового пізнання може виглядати як мозаїка методів», – продовжує свою думку М. В. Костицький. «Методологія як учення необхідна науковцеві для розвитку наукового світогляду і він не обов'язково мусить бути «правовірним» натурфілософом, позитивістом, діалектиком, психоаналітиком, синергетиком тощо. Нехай спочатку така «власна» методологія виглядає як мозаїчна еклектика, але за достатнього доопрацювання вона може стати «естетичною» світоглядною системою конкретного дослідника, який досліджує певний предмет дійсності. Хоча може виникнути ситуація, коли вона (методологія) і не досягне рівня стрункої світоглядної системи. А, можливо, це й не потрібно в усіх без винятку випадках. Головне, щоб «палітра методів» дала конкретний теоретичний чи практичний результат. Думка про те, що «правильна» формула методології дає змогу отримати об'єктивний та істинний результат пізнання, є застарілою і лише гальмує процес пізнання дійсності. Немає «правильних» і «об'єктивних» методологій. Існує методологія як світоглядна система кожного конкретного вченого, тобто вона завжди суб'єктивна», – переконує видатний учений-філософ [10, с. 12].

Така ліберально-романтична методологічна позиція не може не захоплювати своїм екзистенційним прагненням до методологічної свободи. Однак діалогічний характер пошуку істини

спонукає авторитетного дослідника до думки про можливий у майбутньому синтез діалектично суперечливих думок.

Безперечно, кожний сучасний дослідник має певний набір світоглядних принципів, ідеалів і цінностей, які використовуються у науковому пізнанні, проте чимало з них спираються на назване світоглядне підґрунтя напівсвідомо, а інколи і несвідомо, оскільки сформований він у них був у шкільному віці у вигляді засад тогочасної наукової картини світу.

Можливим є і більш осмислений варіант напівсвідомого використання філософського рівня методології. Він передбачає послідовне використання світоглядних принципів та категорій, що були засвоєні разом із засобами панівної наукової парадигми, у межах якої відбувалося становлення молодих науковців, і які в подальшому не мали потреби в їх переосмисленні, оскільки наявне світоглядне підґрунтя сприяло визнанню певним колом дослідників наукових результатів.

Варто зауважити, що в першому випадку, справді, набір методів дослідження може бути будь-яким, а в другому – методологічний інструментарій буде досить послідовно узгоджуватися і навіть відбиратися через призму норм, принципів та ідеалів дослідника в межах конкретної наукової парадигми.

Важко уявити науковця – прихильника принципів діалектичної методології (для якого об'єктивність і принципова пізнаваність світу є одним із основних методологічних принципів), який буде використовувати в дослідженнях феноменологічну редукцію (для чого потрібно перейти на платформу агностицизму феноменологічної методології). Так само важко уявити послідовно вихованого на стійкому базисі юридичного позитивізму молодого дослідника, для якого право є продуктом «благодатної» волі держави, яку вона ж, так само побатьківськи, твердо захищає державним примусом, який би вирішив піддати інтелектуальному випробуванню цю волю через застосування аксіологічного підходу. Для цього принаймні потрібно зійти з «рейок» юридичного позитивізму, стати на шлях юснатуралізму, або лібертарної концепції права, блокуючи «манівцями методологічного бездоріжжя правової реальності».

Тому видається раціонально обґрунтованою певна **селекція**, або навіть шаблонізація **філософсько-світоглядними засадами певної методології** того методологічного інструментарію, який зможе використовувати дослідник із конкретним типом методологічної свідомості.

Таким чином, **плюралізм філософських методологій не викликає заперечень**. Водночас **усередині кожної конкретної методології, ймовірно, існує певна ієрархія**, вищим рівнем, якої є філософські принципи, закони, категорії та ідеї, що виконують функцію парадигми щодо інших складових методології: методів, методик, категорій галузевих наук, законів, понять та інших елементів.

Причому необхідно зважати на існування двох основних методологічних помилок:

1) перебільшення, абсолютизація ролі методу, перетворення його на універсальний інструмент наукового відкриття («методологічна ейфорія»);

2) недооцінка або відкидання ролі методу й методологічних проблем («методологічний негативізм»).

Окрім того, у структурі будь-якого наукового знання існують елементи, які перебувають поза традиційним розумінням науковості: філософські, релігійні, магічні уявлення, інтелектуальні й сенсорні навички, які не підлягають вербалізації та рефлексії, соціально-психологічні стереотипи, інтереси, потреби, наслідки особистих прихильностей і антипатій.

Тому варто розрізняти такі елементи в структурі наукового пізнання, котрі певною мірою належать до змісту методології наукового пізнання, а саме: ідеали та норми наукового пізнання, наукову картину світу, філософські основи пізнання.

Ідеали та норми наукового пізнання – сукупність певних концептуальних, ціннісних, методологічних й інших настанов, властивих науці на кожному конкретно-історичному етапі розвитку. тобто вони є критеріями, що дають змогу вважати конкретне знання науковим. До них належать і способи побудови теорії, власне науковий дискурс, критерії істинності тощо. Їхня основна функція – організація та регуляція процесу наукового дослідження, орієнтація на більш ефективні шляхи, засоби й

форми досягнення істинних результатів. Перехід на новий етап наукового дослідження (наприклад, перехід від класичної до некласичної науки) означений кардинальною зміною його ідеалів та норм. Їхній характер визначається передусім предметом пізнання, специфікою досліджуваних об'єктів, а їхній зміст завжди формується в конкретному соціокультурному контексті.

Наукова картина світу – цілісна система уявлень про загальні властивості й закономірності дійсності, сформована внаслідок узагальнення та синтезу фундаментальних наукових понять і принципів. Залежно від засад поділу розрізняють **загальнонаукову картину світу**, тобто уявлення про дійсність загалом (про природу, суспільство та власне пізнання), а також **природничо-наукову картину світу**.

Кожна картина світу формується на основі певних фундаментальних наукових теорій. У процесі розвитку практики й пізнання одні наукові картини світу змінювалися іншими.

Поняття «**філософські засади науки**» виражає філософські ідеї та принципи, що наявні в певній науці й визначають найбільш загальні орієнтири для пізнавальної діяльності. Філософські засади науки, окрім функції обґрунтування вже отриманого знання, виконують також евристичну (беруть участь у побудові нових теорій) і методологічну функції. Як засіб (знаряддя) приросту нового знання вони сприяють формуванню нових методів наукового дослідження. Філософські засади науки різноманітні й історичні: під час переходу від одного етапу розвитку науки до іншого протягом наукових революцій один їх набір змінюється іншим, проте певна наступність зберігається [12, с. 212–214].

Спираючись на проведений вище аналіз сутності, структури й змісту методології наукового пізнання, можна сформулювати більш-менш повну дефініцію цього поняття, яка б охоплювала основні змістові елементи методології в їх взаємозв'язку та розвитку, даючи якомога чіткіше уявлення про сутність методології як духовно-теоретичного феномену.

Отже, в *онтологічному вимірі* **методологія наукового пізнання** – це система філософських засад пізнавальної діяльності та відповідних загальнонаукових, міжгалузевих та

галузевих наукових принципів, методів, категорій і теоретичних положень, що забезпечують отримання та систематизацію нових знань про об'єктивну реальність. У *гносеологічному* вимірі – це вчення про суттєві властивості й закономірності виникнення, функціонування та розвитку множини методологічних систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції / М. В. Костицький // *Філософські та методологічні проблеми права*. – 2014. – № 2. – С. 3–17.
2. Добронравова І. С. Новітня західна філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Т. М. Білоус, О. В. Комар. – Київ : Парапан, 2008. – 216 с.
3. Фейерабенд П. Против метода. Почерк анархистской теории познания / П. Фейерабенд ; пер. с англ. А. Л. Никифорова. – М. : АСТ : Хранитель, 2007. – 413 с.
4. Поппер К. Логика научного исследования / К. Поппер ; пер. с англ. ; под общ. ред. В. Н. Садовского. – М. : Республика, 2004. – 447 с.
5. Альберт Х. Трактат о критическом разуме / пер с нем. И. З. Шишкова. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 264 с.
6. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – Київ : Парапан, 2003. – 240 с.
7. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти / Р. М. Шевчук // *Філософські та методологічні проблеми права*. – 2012. – № 2. – С. 25–34.
8. Щерба С. П. Філософія : підручник / С. П. Щерба, О. А. Заглада ; за ред. С. П. Щерби. – Житомир : Полісся, 2012. – 547 с.
9. *Философский энциклопедический словарь* / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
10. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки / М. В. Костицький // *Філософські та методологічні проблеми права*. – 2012. – № 1. – С. 3–17.

11. Шкурат В. І. Методологічні підходи до аналізу особливостей державного управління в умовах глобалізації / В. І. Шкурат // Державне управління. – 2006. – № 1. – С. 14–22.

12. Філософія. Кредитно-модульний курс : навч. посіб. / [Л. І. Мозговий, І. В. Бичко, Р. О. Додонов та ін.] ; за ред. Р. О. Додонова, Л. І. Мозгового. – Київ : Центр учб. літ., 2009. – 456 с.
